

"אנחנו בדואים, אנחנו
אוכלים שמן זית, לא
אומרים שאין לנו אוכל"

**ממצאי מחקר איכותני בנושא אי ביטחון
תזונתי בקרב כפרים בלתי-מוכרים בנגב**

ד"ר יוליה שבצ'נקו וד"ר שני בר-און ממן
פורום דו קיום בנגב ומרכז אדוה

תוכן העניינים

3	תקציר
6	הקדמה
7	רקע
11	ממצאים עיקריים משנת המחקר הראשונה
13	מערך המחקר בשנה השנייה
17	ממצאים עיקריים
17	1. מלחמת 7.10 והשלכותיה על ביטחון תזונתי בכפרים הבלתי-מוכרים
23	2. כיול מחדש למושגי הכפרים – על תנאי הבסיס והדיווח על ביטחון תזונתי
28	3. שונות בתוך הבית: חלוקת העבודה בקשר לביטחון תזונתי
36	מסקנות והמלצות עיקריות למדיניות ומחקר
38	המלצות עיקריות למדיניות בנושא ביטחון תזונתי

תקציר

ההגדרה הרווחת לביטחון תזונתי גורסת כי הוא מתקיים כאשר לכל חברי האוכלוסייה יש בכל עת נגישות פיסית וכלכלית למזון מזין ומספק, על מנת לענות על הצרכים התזונתיים וכדי לנהל חיים בריאים ופעילים. מכאן כי מי שאינה עומדת בכל התנאים האלו, מתקיימת במצב של אי ביטחון תזונתי. על פניו, מהמחקר בארץ ובעולם עולה כי אוכלוסיית הכפרים הבלתי-מוכרים מועדת במיוחד לאי ביטחון תזונתי. הנתונים גם מלמדים על הפגיעות המיוחדת של נשים בכפרים הבלתי-מוכרים, כאשר מדובר למעשה בשוליות משולבת – הן השוליות ביותר בקרב האוכלוסייה החלשה ביותר. ממצאי המחקר שנערך אשתקד מדגישים כי בכפרים הבלתי מוכרים, היעדר תשתיות, בראשן מים וחשמל, משפיע ישירות על הביטחון התזונתי של התושבים. ומייצר אי-ביטחון תזונתי מובנה. היבט מרכזי שעלה מהמחקר הוא כי חלה החמרה באי-ביטחון תזונתי בכפרים הבלתי-מוכרים בעקבות משבר הקורונה, ולכן בסוף הדוח הומלץ להכין תוכנית למצבי חירום בהם אוכלוסיית הכפרים מוגבלת בנגישותה החוצה, ונטען כי במצב כזה עלול לשרור רעב של ממש. מחקר הגישוש הצביע על הצורך להרחיב את המחקר האיכותני, ולאור זאת המחקר הנוכחי בוצע בשיטה איכותנית. הוא מבוסס על 21 ראיונות חצי-מובנים בשבעה כפרים בלתי מוכרים.

פרק הממצאים הראשון של המחקר עוסק בהשלכות המלחמה מאז 7.10.23 על מצב הביטחון התזונתי בכפרים הבלתי-מוכרים. ראשית עולה כי בכפרים קיים מעין מנגנון של הקצבת מזון, שננקט באופן אוטומטי בשעת משבר שגורם הסתגרות. מנגנון זה מלווה בשימור מזון מסורתי, כמו ייבוש, ובקניית מלאים של מוצרי יסוד. שנית, בראשית המלחמה נסגרו מקומות עבודה רבים, בעיקר בתיירות ובאזור העוטף, המהווים מקורות תעסוקה חשובים לא.נשי הכפרים. אובדן ההכנסה השפיע באופן מידי על אספקת התזונה הסדירה לבית. שלישית, המרואיינות קשרו בין המלחמה לבין העלייה ביוקר המחיה, שגזרה קיצוץ במגוון המזון, בדגש על מוצרים טריים. מכך עולה כי יתכן שלא השתרר רעב, אך השלכות של המצב הנוכחי יפגעו בביטחון התזונתי ויתבטאו בבעיות בריאותיות בטווח הארוך.

הפרק השני עוסק במדידת ביטחון תזונתי בכפרים הבלתי-מוכרים. הממצאים מהראיונות מלמדים כי תשובה מספרית היא הודאה במצב שהבושה אינה מאפשרת, וכי המחסור נשפט מנקודת ייחוס שונה מזו של רוב האנשים במדינת ישראל. החיים בצנעה ובהישענות על מצרכי יסוד זמינים מהטבע, מתוארים בחלק מהראיונות כמסורת בדואית, ואף בריאה. ביטחון תזונתי הוא עניין של הבניה ונקודת מבט, הדורשות כיוול מחדש להגדרה המקומית. בתשובה לשאלה המקובלת בשאלוני ביטחון תזונתי 'האם החסרת ארוחה בשבועיים האחרונים' כנראה שהתשובה תהיה לא, מהטעם שגם שמן זית בפיתה דלה הם ארוחה.

פרק הממצאים האחרון עומד על מספר סוגיות הקשורות לחלוקת העבודה המגדרית בקשר לביטחון תזונתי. מהמחקר עולה כי לא פעם התלויים ממשפחת הבעל יתגוררו יחד עם המשפחה הגרעינית, דבר שיוצר גבול גמיש למשק הבית. לגבי יחסי המגדר בתוך הבית בכפרים הבלתי-מוכרים עולה כי הם מבוססים – באופן כללי – על סדר פטריארכלי שמרני, המכפיף את שני המינים לתפקידים ברורים ומחלטים בהקשר של ביטחון תזונתי. הגבר אחראי לפרנסה ולניוד; האישה אמונה על הסדר הביתי – תחזוקת הבית וטיפול בבני המשפחה, כולל תזונה. יש משפחות בהן דווח על תפקיד אקטיבי יותר של אב המשפחה במשק הבית, ובחלק מהמקומות והמשפחות האישה נושאת בתפקידיה המסורתיים לצד עבודה שכירה או השכלה גבוהה. האם גם אחראית לחונכות מגדרית בין דורית, כאשר עם התבגרותם, הילדים וות נושאים בתפקידי ההורים, בהתאמה מגדרית.

המסמך מסתיים בהמלצות להמשך מחקר ולמדיניות. מבחינת מחקר מומלץ לחשוב על מדד התואם את התרבות וחיי היומיום הקשים בכפרים, ולא להעתיק כלשונם שאלונים מקובלים בתחום. כמו כן כדאי 'לכייל' את המדדים למושגי הכפרים, ולהתאים את השאלות באופן מגדרי כדי שלא ייתפסו כפוגעניות. מבחינת מדיניות בשעת משבר יש לכוון פתרון בר-קיימא, הממגן את הכפרים מפני רעב. מומלץ להעצים את ההצטיידות המרוכזת במזון ממקורות חיצוניים, בעיקר מזון טרי. בהמשך לכך, כדאי לפתח הגדרה של סל מזון מינימלי בתקופת חירום. בשגרה מומלץ לקחת בחשבון את הגדרתו העצמית של משק הבית ובפרט את הסמוכים

על שולחנו בפועל. כמו כן, כדאי להגביר באופן משמעותי את הניסיון לשלב את הנשים בכפרים בתעסוקה יציבה ומותאמת למנהגיהן, ולהעצים את העבודה בנושא ביטחון תזונתי בשכבות העל יסודי, שבהן נוטלים. ות הנערים. ות תפקיד פעיל במשק הבית.

הקדמה

מחקר זה עוסק באי ביטחון תזונתי (אב"ת) בקרב ערבים. ות-בדואים. ות המתגוררים. ות בכפרים הבלתי-מוכרים בנגב. בהמשך [למחקר גישוש שנערך בשנה שעברה](#), ולאחר עדכון המחקר בעקבות מלחמת 7.10.23, נערכו ראיונות עם 21 נשים משבעה כפרים בלתי-מוכרים, המשקפים את השונות בין הכפרים מבחינת גודל האוכלוסייה והמיקום במרחב. מטרת המחקר היא להעמיק בסוגיית הביטחון התזונתי בכפרים ולהציג המלצות לקידום מדיניות בנושא.

המסמך נפתח ברקע קצר על סוגיית הביטחון התזונתי בכפרים הבלתי-מוכרים, כולל סיכום של עיקרי המחקר הקודם; מטרות המחקר והשיטה. חלקו הארי של המסמך יוקדש לממצאים העיקריים שעלו מתוך המחקר הנוכחי: נבחן את השפעת המלחמה על מצב הביטחון התזונתי, נמשיך ב'כיול' הנדרש למכשירי המדידה של אי ביטחון תזונתי עבור הכפרים; ונחתום בפרק על חלוקת העבודה המגדרית והגדרת משק הבית. המסמך מסתיים במסקנות והמלצות להמשך מחקר ולעיצוב מדיניות בנושא הביטחון התזונתי בכפרים הבלתי-מוכרים בנגב.

זוהי שנה שנייה בה מרכז אדוה ופורום דו-קיום בנגב חוקרים את נושא האי-ביטחון תזונתי בקרב הכפרים הבלתי-מוכרים בנגב, במימון ארגון "מזון". אנו מודים לארגון ולנציגו בישראל – ד"ר ישי מנוחין – על התמיכה במחקר זה. מי ייתן והמחקר יתורגם למדיניות אפקטיבית למיגור אי הביטחון התזונתי בכפרים הבלתי-מוכרים.

ההגדרה הרווחת לביטחון תזונתי גורסת כי הוא מתקיים כאשר לכל חברי האוכלוסייה יש בכל עת נגישות פיסית וכלכלית למזון מזין ומספק, על מנת לענות על הצרכים התזונתיים וכדי לנהל חיים בריאים ופעילים.¹ מכאן כי מי שאינה עומדת בכל התנאים האלו, מתקיימת במצב של אי ביטחון תזונתי (להלן גם אב"ת), באופן זמני או מתמשך ובדרגות שונות.

בישראל נושא האי-ביטחון התזונתי זוכה לתשומת לב מחקרית מגורמים שונים.² בין השאר, המוסד לביטוח לאומי הוציא פרסומים מיוחדים בעניין הביטחון התזונתי בישראל, האחרון שבהם בינואר 2023.³ בפרסומים אלו עלתה התובנה כי אי ביטחון תזונתי קשור בפרט לרמת הכנסה נמוכה ולקבלת קצבת הבטחת הכנסה.

באופן כללי, מחקרים מראים כי האוכלוסייה הערבית בישראל חשופה לאי ביטחון תזונתי הרבה יותר מהאוכלוסייה היהודית הלא חרדית.⁴ דוח העוני לשנת 2022 של המוסד לביטוח לאומי מחדד פערים אלו: בשנת 2022, שיעור החיים באי ביטחון תזונתי בחברה הערבית עמד על 62.7%, הגבוה ביותר מכל הקבוצות שנסקרו.⁵ אולם לצד נתונים אלו, חסר פילוח פנימי של האוכלוסייה הערבית, שחלקים ממנה במצב חמור לאין שיעור מאחרים. בולטת בהם אוכלוסיית הכפרים הבלתי-מוכרים בנגב, שכלל איננה נסקרת בסקרים הרשמיים.⁶

התושבים בכפרים אלה מתגוררים במבנים ארעיים בשל סכנת פינוי והריסה תמידיים, וחסרות – במידה משתנה בין הכפרים – תשתיות חשמל, מים, ביוב,

1 אדלר ד., טפר ס., וצחור א., 2021. ביטחון תזונתי וחוסן לאומי בעידן של אקלים משתנה. בתוך: מיכאל ק. ואח' (עורכים). סביבה, אקלים וביטחון לאומי: חזית חדשה לישראל. תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי. עמ' 272.

2 שרביט ז., וברנדר ד., 2022. אי-ביטחון תזונתי בישראל - מאפיינים, מענים ואתגרים. ירושלים: מכון ברוקדייל.

3 אנדבלד מ., וכראדי ל., ינואר 2023. סקר ביטחון תזונתי 2021: מהלך הסקר וממצאים עיקריים. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי, מינהל המחקר והתכנון.

4 קסיר (קלינר) נ., פינס ר., ופלאם נ., דצמבר 2023. דוח ממדי העוני והאי-שוויון בהכנסות – 2022, ירושלים: ביטוח לאומי, עמ' 15-16; להרחבה ראו: רקח ש., אוגוסט 2021. מחסמים לסיכונים: אי ביטחון תזונתי בחברה הערבית. עמותת סיכוי.

5 קסיר (קלינר) נ. ואח'. שם, עמ' 15-17.

6 קאופמן, ר., וסלונים ו., 2004. חוסר ביטחון תזונתי ורעב בקרב אוכלוסיות מצוקה בנגב: ממצאים ממחקר גישוש. ביטחון סוציאלי, 65: 33-54.

אינטרנט וכבישים סלולים או תחבורה ציבורית.⁷ יש מעט מאוד מבני קבע או שירותים סדירים. תנאי המחיה בכפרים, מעצם הגדרתם כבלתי-מוכרים, אינם מתועדים על ידי גורמים ממשלתיים. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה לא עורכת את המפקד בתוך הכפרים, דבר שיוצר חוסר בנתונים, המקשה על תכנון מדיניות ספציפית ומתאמת לאוכלוסייה הזו.⁸

אינדיקציה מסוימת לתנאי האי-ביטחון התזונתי בכפרים הבלתי-מוכרים עולה מנתונים שפרסם משרד הבריאות ב-2008. לפי הדוח, 16.9% מהילדים ו-2.4% יותר לעומת ות בכיתות א'-ב' סבלו מתת משקל, אך בכפרים הבלתי-מוכרים פי 2.4 יותר לעומת יישובי הקבע, ובקרב בנות יותר מאשר בנים.⁹ נתונים אלו חלקיים ומיושנים, ואולם הם מעידים על עומק אי הביטחון התזונתי השורר בכפרים הבלתי-מוכרים. הם גם מעידים כי לא ניתן להסיק מהאוכלוסייה הבדואית הכללית למצבם של תושבי.ות הכפרים הבלתי-מוכרים.

מהמחקר בארץ ובעולם עולה כי על פניו אוכלוסיית הכפרים הבלתי-מוכרים מועדת במיוחד לאי ביטחון תזונתי. ראשית, ריחוקה הגיאוגרפי, החברתי, התרבותי והמוסדי מכלל המדינה דומה לאוכלוסיות ילידיות, חלקן מרוחקות, במדינות עולם ראשון; ולרוב נובע מיחסים עכורים ארוכי שנים עם הממסד המדינתי ואף המוניציפלי. ממחקר על אודות אוכלוסיות אלו עולה כי הן רגישות במיוחד לאב"ת, וסובלות ממנו בשיעור גבוה בהרבה משאר האוכלוסייה,¹⁰ וכי ישנן תת קבוצות רגישות לכך במיוחד, ובפרט ילדים, נשים ומבוגרים.¹¹

7 לגורמים למצב הכפרים הבלתי-מוכרים, ולתיאור ההיסטוריה של התהוותם ככאלו, ראו למשל: אבו סעד א., 2023. מערכת החינוך הערבית-בדואית בנגב בראייה מקומית: מציאות וצרכים, נייר מדיניות 186, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 19-20.

8 נייר עמדה: הפער הסטטיסטי פורום דו קיום.

9 משרד הבריאות, 2008. מצב הבריאות של תינוקות וילדים בדואים עד גיל 6 שנים ביישובי קבע ובכפרים הבלתי-מוכרים בנגב, עמ' 41-42. ראו גם: Huss, E., Kaufman, R., & Sibony, A., 2014. Children's drawings and social change: Food insecurity and hunger among Israeli Bedouin children. British Journal of Social Work, 44(7), 1857-1878.

10 McKay, F. H., Haines, B. C., & Dunn, M., 2019. Measuring and understanding food insecurity in Australia: A systematic review. International Journal of Environmental Research and Public Health, 16(3), 476; Maillacheruvu S.U., 2022. The Historical Determinants of Food Insecurity in Native Communities. Washington, DC: Center on Budget and Policy Priorities, p. 4.

11 ראו למשל: Temple, J. B., & Russell, J., 2018. Food insecurity among older Aboriginal and Torres Strait islanders. International Journal of Environmental Research and Public Health, 15(8), 1766.

שנית, עוני מהווה גורם מרכזי לאי ביטחון תזונתי ברמת הפרט.¹² על פי נתוני הביטוח הלאומי לשנת 2018, תחולת העוני בקרב בדואים בדרום הייתה גבוהה באופן משמעותי ביחס לאוכלוסייה הערבית שאינה בדואית ועוד יותר ביחס לאוכלוסייה היהודית, החרדית והלא-חרדית.¹³ על פי הנתונים העדכניים של הביטוח הלאומי לשנת 2022, שיעור העוני ביישובים הבדואים בנגב עומד על כ-50% עבור משפחות ו-60% עבור ילדים.¹⁴ בנוסף, האוכלוסייה הבדואית תלויה בהבטחת הכנסה באחוזים ניכרים: בשנת 2022 משפחות בדואיות היוו 18% ממקבלי הבטחת ההכנסה בישראל אף על פי שהבדואים מהווים רק כ-3% מאוכלוסיית ישראל.¹⁵ על כן, סביר שהמתאם שנמצא בקרב כלל האוכלוסייה,¹⁶ בין עוני ותלות בהבטחת הכנסה לבין אב"ת – תקף גם פה, ואם כך – המדובר בשיעור ניכר.

שלישית, תזונה נגישה, בריאה ומגוונת משפיעה באופן משמעותי על היבטים בריאותיים, ובפרט על מניעת מחלות כדוגמת סוכרת וצליאק, וטיפול בהן. לפיכך, מחקרים אודות מצבה הבריאותי של האוכלוסייה הבדואית בנגב יכולים לספק אינדיקציה עקיפה על מצבה ביחס לאב"ת. כך למשל, לפי מחקר שהתפרסם רק לאחרונה, הסיכוי של בדואי מעל גיל 75 ללקות בסוכרת הוא מעל 50 אחוזים, הרבה מעל הממוצע באוכלוסייה, ואף מעל שאר האוכלוסייה הערבית בארץ;¹⁷ במחקר שנערך בקרב תושבי רהט, נמצא כי שיעור הסוכרת בקרב כלל התושבים והשמנת היתר בקרב נשים היה כפול משיעורים אלו בקרב האוכלוסייה היהודית בבאר שבע.¹⁸ מחקרים נוספים מצביעים על בעיות בריאות הקשורות לתזונה: ילדים

12 שרביט ז.א., מאי 2024. [אי-ביטחון תזונתי במדינות מפותחות בעולם – מאפיינים, מענים ואתגרים - סקירה בין-לאומית](#), ירושלים: מכון ברוקדייל.

13 אנדבלד, מ., גוטליב ד., הלה, א. וכראדי, ל., המוסד לביטוח לאומי, 2019. [ממדי העוני והפערים החברתיים - דוח שנתי, עמ' 73-77](#).

14 ברויטמן ד., חריב מ., ושבצ'נקו י., 25.2.24. [השלכות המלחמה בין ישראל לחמאס על ביטחון מעסוקתי וכלכלי בקרב החברה הבדואית בנגב](#). מרכז המידע והמחקר 'נגביה', פורום דו-קיום בנגב, עמ' 2.

15 הלמן, ש., יוני 2024. [האם תוכנית 'מעגלי מעסוקה' מתאימה לנשים בכפרים הלא מוכרים בנגב?](#), מרכז המידע והמחקר 'נגביה', פורום דו-קיום בנגב.

16 אנדבלד מ., וכראדי ל., שם.

17 ינקו א., 6.8.24. [סוכרת בישראל: יותר חולים בצפון הארץ, עניים סובלים יותר \(msn.com\)](#), ynet. ראו להרחבה על סוגיית התחלואה בסוכרת של נשים בכפרים הבלתי מוכרים: מאור מ., ואח', 2023. [התמודדות עם סוכרת מסוג 2 בקרב בדואים בישראל: צדק חברתי, מדיניות בריאות ויחסי אדם-קהילה-מקום. סוציולוגיה ישראלית](#), כ"ד(1): 41-61; Nadi, F. A. A., 2013. Health inequalities and the right to healthcare; of Negev Bedouin in Israel with diabetes: A case study of a marginalized Arab indigenous minority (Doctoral dissertation, University of Warwick).

18 Abou-Rabiah, Y. & Weitzman, S., 2002. Diabetes among Bedouins in the Negev: The Transition from a Rare to a Highly Prevalent Condition. The Israel Medical Association Journal, 4 (9): 687-689

בדואים חולי צליאק נוטים לפתח תסמינים קשים יותר, מאשר ילדים מאוכלוסיות אחרות בנגב, בין היתר מסיבות תזונתיות.¹⁹ לאורך השנים, תועדו גם שיעורים גבוהים של תת-תזונה בקרב נשים בהריון.²⁰ נתונים אלו ואחרים מצביעים על כך שתחלואה הקשורה בתזונה גבוהה יותר באוכלוסייה הבדואית, דבר שתומך אף הוא בסברה כי קיים אי ביטחון תזונתי ניכר באוכלוסייה.

הנתונים האחרונים גם מלמדים על הפגיעות המיוחדת של נשים בחברה הבדואית, בפרט בכפרים הבלתי מוכרים. הנתונים אודות תת-תזונה מחד והשמנת יתר מאידך בקרב נשים בדואיות תואמים למחקרים המצביעים על שיוכן של נשים לאחת הקבוצות הפגיעות ביותר בפני אי-ביטחון תזונתי. מבחינות רבות, מדובר למעשה בשוליות משולבת – הן השוליות ביותר בקרב האוכלוסייה החלשה ביותר.²¹ מחקרים גם חושפים את חשיבות השתתפותן של נשים בפעילות הכלכלית ובקבלת החלטות במשק הבית כמנוע לשיפור הביטחון התזונתי של התא המשפחתי כולו.²² נשים החיות בכפרים בלתי-מוכרים בנגב נאלצות לפנות ל"כלכלת הישרדות" הנשענת באופן בלעדי על מוסדות מקומיים – חברתיים ותרבותיים – בשל היעדר משאבים כלכליים וחינוכיים, בידוד מרחבי, היעדר ביטחון ועוני עמוק שמקורם באי ההכרה בכפרים. הנשים, לכן, פונות לתפקידיהן המסורתיים בתא המשפחתי המאפשרים להן להתמקם כיצרניות ביחידה המשפחתית, אולם אלו בו-בזמן משיתים על חלק מהנשים נטל כפול – כיצרניות בשוק העבודה ובתא המשפחתי.²³

Yerushalmi, B., et-al, 2020. Bedouin Children with Celiac Disease: Less Symptoms but More Severe Histological Features at 19
.Presentation. *Frontiers in Pediatrics*, 8: 580240

Treister-Goltzman, Y., and Peleg R., 2014. Health and Morbidity Among Bedouin Women in Southern Israel: A Descriptive 20
.Literature Review of the Past Two Decades. *Journal of Community Health*, 39 (4): 819–825

ראו בין השאר: אבורביעה-קוידר, ס., 2008. מודרות ואהובות: סיפוריהן של נשים בדויות משכילות. ירושלים: מאגנס, ספריית אשכולות, 21
עמ' 8-9; אבורביעה-קוידר, ס., 2017. זהות מעמדית בהתהוות: פרופסיונליות פלסטיניות בנגב. ירושלים: מאגנס.

Essilfie, G., Sebu J., Kobina Annim S., and Ekow Asmah E., 2021. Women's Empowerment and Household Food Security 22
in Ghana. *International Journal of Social Economics*, 48 (2): 279–296; Ghosh S., Sen L. C., Mali S. K., Islam M., and Bakchi J., 2021. The role of rural women in household food security and nutrition management in Bangladesh. *Asian Journal of Women's Studies*, 27 (3): 441–459

Abu-Rabia-Queeder, S., Morris A., and Ryan H., 2018. The Economy of Survival: Bedouin Women in Unrecognized Villages. 23
Journal of Arid Environments, 149: 80–88

ממצאים עיקריים משנת המחקר הראשונה²⁴

ממצאי המחקר שנערך אשתקד מדגישים את הקשר ההדוק בין מים, אנרגיה ומזון. בכפרים הבלתי מוכרים, היעדר תשתיות, בראשן מים וחשמל, משפיע ישירות על הביטחון התזונתי של התושבים. אלו מייצרים אי-ביטחון תזונתי מובנה בכפרים הבלתי-מוכרים הנובע מקשיים בהשגת מזון, שימורו ועיבודו. המחקר הצביע גם על שונות בין הכפרים במאפייני התשתיות הקיימות ובנגישות דרכי הגישה בתוך ומחוץ לכפר, שונות המשפיעה על מצב הביטחון התזונתי.

היבט מרכזי נוסף שעלה בממצאי המחקר נוגע לפערי התפיסה בין בעלי. ות תפקידים לבין בעלי.ות משפחות מהקהילה בכל הנוגע לביטחון התזונתי בכפרים. הבדלי תפיסה אלו מקבלים ביטויים במספר ממדים: ראשית, בניגוד לבעלי.ות התפקידים, שלחלקם.ן היכרות מעמיקה עם המושג "ביטחון תזונתי", לרוב המרואיינות מהקהילה לא הייתה כלל היכרות עם המושג ומשמעותו. יחד עם זאת, בזמן שבעלי.ות התפקידים שיערו כי לכלל תושבי הכפרים הבלתי-מוכרים אין כלל מודעות בנוגע לערכים תזונתיים, חלק מהמרואיינות הפגינו ידע בתחום זה. שנית, הערכת חומרת אי-הביטחון התזונתי והמצוקה הקשורה בתזונה תוארו על ידי בעלי.ות תפקידים כחמורות מאוד באופן גורף, בעוד שהמרואיינות מהקהילה תיארו מציאות מורכבת יותר, כזו המבחינה בין כפרים בלתי-מוכרים שונים, ואף מצביעה על שונות משמעותית בתוך כפרים. בהתאמה, בעלי.ות התפקידים נטו להתמקד בצורך בשינוי היבטים ספציפיים של הרגלי תזונה בקרב תושבי הכפרים, בעוד שהמרואיינות מהקהילה הדגישו כי ישנו צורך בשיפור בעיית התשתיות בכפרים הבלתי-מוכרים כתנאי לקידום הביטחון התזונתי.

לצד ההבדלים התפיסתיים, המרואיינות דיווחו על היעדר סיוע או התערבות ממוסדות המדינה בכל הנוגע לביטחון התזונתי בכפרים הבלתי מוכרים. היעדר התערבות זה מותיר את תושבי.ות הכפרים חשופים.ות בפני העמקת אי-הביטחון התזונתי ואף רעב של ממש. מהראיונות עלה כי קיימת עזרה הדדית משמעותית בין

24 חסאן אבו-כף ש., ובר-און ממן ש., ספטמבר 2023. [אי-ביטחון תזונתי בכפרים הבלתי-מוכרים בנגב](#), פורום דו-קיום בנגב ומרכז אדוה.

תושבי הכפרים, המסייעת במניעת רעב. עם זאת, עזרה זו אינה מספיקה להבטחת ביטחון תזונתי מלא לכלל התושבים ובייחוד עבור אוכלוסיות הפגיעות במיוחד בפני אי-ביטחון תזונתי – ילדים.ות, זקנים.ות ובעלי.ות צרכים תזונתיים מיוחדים.

לבסוף, ממצאי המחקר אשתקד הצביעו על החמרת אי-הביטחון התזונתי בכפרים הבלתי-מוכרים בעקבות משבר הקורונה. המשבר החמיר גם את בעיית הנגישות מהכפרים ואליהם, ואף בתוך הכפרים עצמם. מנהגי העזרה ההדדית בכפרים הושהו לעיתים בתקופה זו, ואילו המענים הממשלתיים לא הונגשו לאוכלוסייה. בשל כך, אחת מהמלצות המחקר התמקדה בהשפעות החמורות של מצבי משבר על אי-ביטחון תזונתי. בסוף הדוח הומלץ להכין תוכנית למצבי חירום בהם אוכלוסיית הכפרים מוגבלת בנגישותה החוצה, ונטען כי במצב כזה עלול לשרור רעב של ממש בכפרים, כמו שכנראה שרר בחלק מהמשפחות בתקופת הקורונה. סוגיה זו משמעותית במיוחד במסגרת המחקר הנוכחי, לאור המשבר העמוק המתחולל בעקבות מלחמת 'חרבות ברזל' מאז ה-7 באוקטובר 2023,²⁵ ובו נתחיל את פרקי הממצאים של המחקר משנה זו. אך קודם נציג את מערך המחקר.

25 מרכז אדוה, 1.11.23. [לקחי מגפת הקורונה לא נלמדו: הכפרים הבלתי-מוכרים בנגב בסכנת רעב.](#)

מערך המחקר בשנה השנייה

מטרות המחקר

מטרת העל של המחקר הנוכחי הייתה להרחיב ולהעמיק את התמונה שעלתה ממחקר הגישוש לגבי מצב הביטחון או אי-הביטחון התזונתי בכפרים הבלתי-מוכרים בנגב, כדי לקדם ולשפר את מצב הקהילה. בנוסף, התמקדנו בנושאים הבאים:

- תחילה יצאנו לדרך עם המטרה לדון בסוגיות שהתבררו כמרכזיות במסגרת מחקר הגישוש; חקר חלוקת העבודה המגדרית בהקשר של ביטחון תזונתי, ובכללה מנעד התפיסות בקרב האוכלוסייה לפי גיל, מצב משפחתי וכדומה. לאור תובנות שעלו מהמחקר אשתקד לגבי מנהגים מיטיבים של התושבים.ות, ובראשם עזרה הדדית וגידול חקלאי לצריכה עצמית, מטרת משנה נוספת הייתה לעמוד על הדרכים השונות בהן מבוצעות פרקטיקות אלה, כולל הזיקה למגדר. נושא המנהגים המיטיבים נשזר בדיווחי המרואיינות לחלוקת התפקידים המגדרית ואף למצבי המשבר המתמשכים בכפרים. כתוצאה מכך, המנהגים המיטיבים מופיעים בממצאים, אולם לא כתמה מובחנת.

- בעקבות המלחמה שפרצה ב-7 לאוקטובר 2023, בחרנו לשוב להשלכות של מצבי משבר על הביטחון התזונתי של תושבי הכפרים הבלתי-מוכרים בהמשך למשבר הקורונה, ולבחון את השלכות המלחמה על הביטחון התזונתי בכפרים.

אוכלוסיית המחקר

על פי נתוני רשות האוכלוסין וההגירה לחודש אוגוסט 2024, התגוררו בנגב 313,288 תושבים ערבים-בדואים, רובם המכריע ביישובים מוכרים. היישובים המוכרים כוללים את העיר רהט, שש מועצות מקומיות, ושתי מועצות אזוריות שבהן 11

כפרים. ב-35 כפרים בלתי-מוכרים התגוררו באוגוסט 2024 87,349 תושבים.²⁶ המחקר הנוכחי מתמקד באחרונים.

לצורך המחקר נערך ביולי 2023 מיפוי של הכפרים על ידי פורום דו קיום בנגב. הכפרים נבחרו למחקר על בסיס שני קריטריונים – גודל אוכלוסייה ומיקום גיאוגרפי. כפי שניתן לראות מטבלה מס' 1, אוכלוסיית הכפרים בהם התקיימו הראיונות נעה בין 500 ל-13,000 תושבים. כמו כן, המיקום הגיאוגרפי של הכפרים בהם התקיימו הראיונות כלל כפרים הסמוכים לבאר שבע ועד לכפרים מרוחקים ומבודדים, דרומה לשדה בוקר. קיום הראיונות במגוון כפרים רחב אפשר לעמוד על קווי הדמיון והשוני בין הכפרים בהתייחס לביטחון תזונתי.

טבלה מס' 1: מיפוי הכפרים לצורך המחקר ומספר נפשות מוערך

שם הכפר	מיקום/ יישוב סמוך	מספר נפשות
עבדה	דרומית לשדה בוקר	500
רח'מה	ירוחם	1,500
ח'שם-זנה	שגב שלום	2,000
אז-זערורה	כסייפה	2,600
עוג'אן	לקיה	3,600
א-זרנוג	שגב שלום	5,000
ואדי אל-נעם	דרומית לבאר שבע	13,000

מקור: מיפוי של פורום דו-קיום בנגב.

²⁶ הנתונים נדלו מתוך: רשות האוכלוסין וההגירה - תושבים בישראל לפי יישובים וקבוצות גיל, 12.08.2024. יחד עם זאת, כדאי לציין כי אין המדובר בנתונים מלאים, מכיוון שלעיתים מזומנות בדואים. ות בכפר בלתי-מוכר נרשמים. ות ביישוב סמוך לצורכי השתתפות בבחירות או זכאות לקבלת שירותים, ובמקביל משרד הפנים מונע ממצטרפים. ות חדשים. ות (בעיקר נשים תושבות היישובים העירוניים הנישאות לבן הכפר) מלהירשם כ"בני. ות השבט".

שיטה

מחקר הגישוש הצביע על הצורך להרחיב את המחקר האיכותני בנושא הביטחון התזונתי בכפרים הבלתי-מוכרים בנגב, ולאור זאת המחקר הנוכחי בוצע בשיטה איכותנית. הוא מבוסס על 21 ראיונות חצי-מובנים בשבעה כפרים בלתי מוכרים. בכל כפר רואיינו שלוש נשים. במהלך הראיונות ביקשנו להבין, מנקודת מבטן של המרואיינות, את הנושאים העומדים בליבו של המחקר, לאור המטרות שנמנו לעיל. שיטה זו מאפשרת איתור סוגיות עומק הנוגעות לביטחון תזונתי והיעדרו בקרב תושבות הכפרים הבלתי-מוכרים.

המרואיינות היו כולן למעט אחת בעלות משפחה, אימהות (לילד אחד עד שבעה), ודרכן קיבלנו דיווח גם על התלויים (בעיקר ילדים.ות). רובן עובדות במשק הבית בלבד, אחדות החזיקו – לאו דווקא בעת הריאיון – במשרות בענף התיירות, אחת הייתה בעלת עסק בבית בתחום התיירות, ואחת עובדת כשכירה במגזר הציבורי. ההפניה בציטוטים מלווה – למעט במקרים שהושמטו בשל רגישות הדברים – בשם הכפר, גילן, ומצבן המשפחתי [נישואין שאינם ראשונים ממוספרים בסוגריים מרובעים], אך ללא פרטיהן המזהים השמורים בידי המחברות.

מגבלות המחקר

מעבר למגבלות של המתודה האיכותנית, בראשן היכולת להכליל את ממצאי המחקר, הרי שהמחקר הנוכחי הוגבל מטעמים נוספים.

מכיוון שבחנו, בין היתר, את חלוקת העבודה המגדרית במשקי הבית, שאיפתנו הייתה לראיין גם גברים בעלי משפחות. בהמשך, במהלך הניסיונות לראיין גברים מהקהילות (שאינם ממלאים תפקידים מרכזיים בקהילה), נענינו בסירוב מצדם להתראיין. יתכן שהסירובים החוזרים נבעו מחששות שגברו בקרב האוכלוסייה הבדואית לאור המתיחות שהתגברה במהלך מלחמת ה-7 באוקטובר.²⁷ ייתכן גם,

27 חריב מ., שבצ'נקו י., וברויטמן ד., דצמבר 2023. מיגון, מוגנות ומחושנות ביטחון בקרב החברה הבדואית בנגב בצל המלחמה בין ישראל לחמאס. מרכז המידע והמחקר 'נגביה', פורום דו-קיום בנגב.

כפי שנראה בפרק הממצאים, כי סירוב הגברים להתראיין נבע מאופיה של חלוקת העבודה המגדרית.

בנוסף, עלו שוב סוגיות השפה, ואתגרים ביצירת קשר עם הנשים ובתנאי הראיונות עימן. סביר להניח שמידע נשמט בשל התהליך הארוך שעבר על הטקסט המקורי והמעבר בין שפות, מכיוון שכל הראיונות התקיימו בערבית, עברו תמלול ולאחר מכן תורגמו לעברית, והניתוח נעשה על ידי דוברות עברית. ניואנסים הקשורים בתרבות ושפה ודאי אבדו בתהליך זה. זאת ועוד, הקרבה של המראיינת ל'שדה המחקר', היותה תושבת כפר בלתי-מוכר, אפשרה לה כניסה לכפרים וביסוס יחסי אמון עם חלק מהנשים. יחד עם זאת, המראיינת נתקלה באתגרים, שקיבלו ביטוי בעיקר בביטולים רבים מצד חלק מהנשים וקושי רב בתיאום הראיונות. מעבר לכך, היבטים מעשיים בניהול הריאיון (setting) היו מאתגרים מכיוון שהראיונות התקיימו בביתן של הנשים, ובהתאם לאילוציהן, כדוגמת עבודות בית וטיפול בילדיהן, דבר שגרם לכך שחלק מהראיונות התקיימו בשעות לא שגרתיות ובנוכחות אחרים.

ממצאים עיקריים

1. מלחמת 7.10 והשלכותיה על ביטחון תזונתי בכפרים הבלתי-מוכרים

את הדוח הקודם סיימנו במשפט שניבא במידה רבה את ממצאי הניטור של פורום דו קיום בראשית המלחמה: מעל 70% מהנשים בכפרים הבלתי-מוכרים דיווחו כי סבלו מהחמרה במצב ביטחונם התזונתי של משק הבית ביחס למצבן טרם המלחמה, והן אף דיווחו ביתר שאת על החמרה במצבן ביחס לשאר האוכלוסייה הבדואית.²⁸ קרי, המצב בכפרים החמיר באופן משמעותי בראשית המשבר. בראשית המלחמה הוקמו חמ"לים לטיפול בביטחון התזונתי – בחורה וברהט,²⁹ אשר דאגו במידה מסוימת גם לכפרים הבלתי-מוכרים. הראיונות נערכו כאשר הדי המלחמה בנגב פחתו, ולכן כבר לא שרר המצב האקוטי שניכר בסקר – שנערך בשלהי נובמבר 2023, אך בכל זאת עלו מהראיונות מספר תמות שראוי לעמוד עליהן.

פחד מיציאה מהכפר

בראשית המלחמה המצב בכפרים החמיר בשל הסתגרותם מפחד לנוע בדרכים בדומה למשבר הקורונה, אז הוגבלה הגישה בשל תחלואה. הדבר עלה בדברי רוב המרואיינות:

"היינו מפחדים ללכת לקנות מזון. צריך שיהיה לנו בבית מספיק אוכל." (זעורה, 34, נ+7)

"המלחמה השפיעה על מגוון המזון הזמינות. לא קניתי אוכל כמו ירקות וגם שימורים. השפיעה על הזמינות שלו בבית... הכול השתנה. יכולנו לצאת ולקנות לא בכל החנויות, רק הקרובות. האנשים היו מפחדים ומבועתים." (עבדה, 27, נ+3)

28 ברויטמן ד., חריב מ., ושבצ'נקו י., 25.2.24. השלכות המלחמה בין ישראל לחמאס על ביטחון תעסוקתי וכלכלי בקרב החברה הבדואית בנגב. מרכז המידע והמחקר 'נגביה', פורום דו-קיום בנגב, עמ' 9.

29 בגנו י., 7.11.23. יוזמה: סיוע במזון, ציוד רפואי ומיגוניות לבדואים בנגב. מעריב; סועאד מ., 30.12.23. המדינה והבדואים – הזדמנות חדשה בצל המלחמה, זמן ישראל.

"המלחמה באמת השפיעה. לא היינו מביאים אוכל. בהתחלה היה קשה, הלכנו לסופר והוא היה ריק, לא היה בו כלום. כי היה רק סופר אחד קרוב אלינו והאחרים היו רחוקים מאוד." (עבדה, 28, ר)

שני הציטוטים האחרונים הם מכפר המרוחק מערי הדרום הגדולות, ולכן ניתן לשער כי בכפרים מרוחקים הקושי בהצטיידות היה חמור יותר מאחרים.

הפחד נבע מפגיעות ישירות של רקטות בכפרים, רובן ב-7.10.23, אז נהרגו שבעה תושבים ונפגעו כפרים רבים.³⁰ גם במתקפה מאיראן על בסיסים צבאיים בנגב בליל 13.4.24, נפגעו כפרים בלתי-מוכרים הן מטילים והן ממיירטים.³¹

מנגנון ההסתגרות בכפר הוא כנראה התגובה המיידית לאירועים טראומטיים אלו:

"אני אגיד לך משהו, במלחמה היו מפחדים. כל הזמן פחד. לא יוצאים. כי נפל טיל קרוב אלינו מאוד. קרוב לכביש. הרגישו שזה היה בבית. זאת צעקה וזאת..." (ואדי אלנעם, 36, נ+6)

ההסתגרות גזרה הקצבת האוכל הקיים, ותחושת דחק וחשש להישאר ללא אוכל כלל:

"התחלנו לפחד שלא יהיה מספיק ולא נוכל להשיג באמת את האוכל. אז שמרנו בקמח למשל. רק פעם אחת יצאנו לקנות. לא יודעת מה לומר לך, אנשים פוחדים לצאת כשהמצב לא טוב, לפעמים נאלצים, אבל מנסים לחסוך ולא לצאת." (רחמה, נשואה+7)

"האמת, כבר זמן רב שלא הלכנו לקנות מצרכים. יום אחרי תחילת המלחמה הלכנו להביא קמח וסוכר ואכלנו לחם ושמן זית. אני מפחדת, בטח שהמלחמה השפיעה עלינו ועדיין משפיעה, אנחנו מפחדים. הלכו להביא קמח, קנו 10 שקי קמח, ואם למישהו אין, הוא קונה ממישהו אחר ולוקח שק אחד של קמח. המלחמה השפיעה עלינו לא רק מבחינה כלכלית, גם מבחינה נפשית." (עבדה, 52, נ[2]+ילדים בוגרים)

30 לעניין תחושת [חוסר] הביטחון והמיגון בכפרים, ראו: שבצ'קו י, חריב מ, ובריטמן ד, 28.3.24. [פגיעה בתעסוקה, במוגנות ובתחושת הביטחון בקרב נשים ביישובים הכדואים בנגב בצל המלחמה בין ישראל לחמאס](#), עמ' 9.

31 יגנה י, 21.4.24. [נשות הכפרים בנגב למפקד פיקוד העורף: "דורשות אמצעי מיגון"](#), וואלה.

מהציטוטים נדמה כי בכפרים קיים מעין מנגנון של הקצבת מזון, שננקט באופן אוטומטי בשעת משבר שגורם הסתגרות. מנגנון זה מלווה בשימור מזון מסורתי, כמו ייבוש, ובקניית מלאים של מוצרי יסוד, המלווה בסחר פנימי בהם בתוך הכפר:

"בהתחלה האנשים היו בפחד. אמרו שהם רוצים לאחסן מזון כמו כבושים ודברים יבשים.... דודה שלי הביאה חיטה בהתחלת המלחמה. בדרך כלל אנו מביאים שק מקסימום שני שקים. הפעם היא הביאה ארבעה שקים בפעם אחת. פחדה שהמצב יתדרדר ולא נוכל לצאת. זה היה בהתחלה אבל אחרי זה התרגלנו. לא הרגשתי שהיה שינוי. האוכל שלנו אותו דבר." (ואדי אלנעם, 33, נ[2+4])

מנגנון קיצוב המזון ואגירתו מונע ככל הנראה רעב של ממש, אך הוא משפיע באופן ישיר על מגוון המזון ואיכותו. במחקר שנעשה בקרב האוכלוסייה הכללית עולה כי קיימת זיקה בין הנגישות למזון לבין רמת אי הביטחון התזונתי של משק הבית.³² לפי ממצאינו, המלחמה השפיעה באופן חריף על הנגישות למזון מגוון, הכולל מוצרים טריים כמו בשר, ירקות ופירות – ובכך החמירה את הביטחון התזונתי הרעוע בכפרים. לכך נוספו השפעות אחרות של המלחמה, כמו אובדן הכנסה.

אובדן הכנסה

נתונים רשמיים על שוק העבודה ברבעון האחרון של 2023, לאחר פרוץ המלחמה, העלו כי הפגיעה הקשה ביותר בתעסוקה נרשמה בקרב גברים מהאוכלוסייה הערבית.³³ פילוח רשמי לפי סוג יישוב באוכלוסייה הבדואית בנגב אין בידינו, אך מנתוני הסקר של מרכז המחקר נגבייה, פורום דו קיום בנגב, עולה כי הפגיעה היתה חמורה יותר בכפרים הבלתי-מוכרים.³⁴ אם נוסיף נתונים קשים אלו לעובדה שתוארה ברקע, לפיה אוכלוסיית הכפרים חיה בעוני הרבה מעבר לאוכלוסיות אחרות, כולל בדואים אחרים בנגב, עולה כי מצב הפרנסה בכפרים הבלתי-מוכרים

32 קסיר (קלינר) נ. ואח' שם, עמ' 16-17.

33 הרפז ג. י. ואח', יולי 2024. שוק העבודה בישראל 2023, משרד העבודה, אגף בכיר אסטרטגיה ותכנון מדיניות, עמ' 51-53. בנק ישראל, 10.12.23. הודעה לעיתונות - ניתוח מיוחד של חטיבת המחקר: השפעת מלחמת "חרכות ברזל" על תשומת העבודה בחברה הערבית.

34 שבצ'נקו ואח', שם, עמ' 5.

היה בכיר-רע, בעיקר בשלושת החודשים הראשונים למלחמה. המידע האיכותני מספק תובנות נוספות המסייעות בהבנת היקף הפגיעה הזו.

עיקר הפגיעה בתעסוקה היתה בראשית המלחמה, כאשר מקומות עבודה רבים נסגרו, בעיקר בתיירות ובאזור העוטף, המהווים – כך עולה מהראיונות – מקורות תעסוקה חשובים לא.נשי הכפרים. כך למשל לגבי הפסקת עבודה ביישובי הנגב המערבי, אשר פגעה בעיקר בגברים:

"רק הפחד השפיע עלינו, במיוחד על האנשים שעובדים קרוב לעזה. בעלי עובד באשדוד והפסיק לעבוד תקופה אבל תודה לאל עכשיו הוא חזר לעבוד. לא זוכרת כמה בדיוק אבל אולי חודשיים או אפילו יותר [הוא לא עבד]". (עוג'אן, 32, נ+2)

"רוב המשפחות שעבדו במקומות קרובים לעזה היו מושבתות במשך תקופת המלחמה ולא יכלו לעבוד בכלל. במשך כששה חודשים, הם לא הצליחו לעבוד. במיוחד כאשר רק האב הוא העובד היחיד בבית אז הוא לא יצליח לקנות מזון למשפחתו". (אל זרנוג, 26, נ+1)

נדמה מדברי המרואיינות כי הפגיעה בעובדים באזור העוטף היתה קשה יותר, מכיוון שהיו אלו עבודות המקנות פרנסה יציבה יחסית. יחד עם זאת, הפגיעה היתה לטווח מוגבל של מספר חודשים, בעיקר עד סיום המלחמה העצימה בעזה. לעומת זאת, הפגיעה בתיירות ככל הנראה מתמשכת יותר, כאשר בחלק מהמקרים התעסוקה לא התחדשה עד לעת הריאיון:

"לפני המלחמה היה יותר טוב אבל עם המלחמה הפסיקו את העבודה. האנשים אין להם כלום, אין להם כסף. הבנים – אחד מורה בבית ספר והשני עובד בבית מלון. [לאחרון] הפסיקו את העבודה. גם אם יש לו קצת כסף, נגיד חמשת או עשרת אלפים, מה עושים אם יש לו שבעה ילדים?" (זערורה, 54, א+3 בוגרים)

מנתונים רשמיים עולה כי הפגיעה בענף האירוח היתה עצימה יחסית לענפים אחרים ברבעון האחרון של 2023.³⁵ העבודה בתיירות מאפיינת את הכפרים

35 הרפז ג. י. ואח', [שם](#), עמ' 59-60.

הסמוכים לאזורי התיירות בנגב, ולכן בלטה למשל בעבדה הסמוכה למצפה רמון. הנזק לענף התיירות בנגב פגע גם בנשים, שהתפרנסו מהענף – הן כשכירות והן כעצמאיות:

"עבדתי בתחום התיירות, אבל בגלל המלחמה אין תיירות פנימית או חיצונית, והעבודה נפסקה." (רחמה, נ+7)

העבודה הפגיעה בתיירות אפיינה גם נשים שפרנסת המשפחה עליהן, כמו האישה הבאה, אישה שנייה לבעלה האחראית לפרנסת ילדיה:

"חזרנו לעבודה בחודש ינואר. המצב היה לי קשה במלחמה, כי אין עבודה. אני עובדת את מבינה? בתיירות... [להיות אישה שנייה] זה מעמיס עלי מבחינה כספית לגבי ילדים שלי. קשה. היה לי קשה מאוד במלחמה כשלא היתה עבודה. הרגשתי שהמצב בלתי נסבל. בתחילת המלחמה היו הילדים אצלי בבית, אין עבודה, היה יותר בקשות, המצב הפך יותר קשה." (רחמה, 35, נ[2]+3)

ניכר מהציטוט כי המצב האקוטי היה תוצאה של אבדן הכנסה, ויציאה מהשגרה של הילדים. אובדן ההכנסה – הדלה יש לומר,³⁶ משפיע באופן מידי על אספקת התזונה הסדירה לבית, ומביא מחסור:

"פעם עבדתי, עכשיו הפסקתי, מאז המלחמה אני לא עובדת, עבדתי והבאתי אבל עכשיו אין. המשפחה סובלת ממחסור." (חשם זנה, 52, נ+7 תלויים כולל בת פרודה ו-2 ילדיה)

משני הציטוטים האחרונים ניתן גם ללמוד כי במשפחות בהן האישה היא המפרנסת העיקרית, דבר שאינו שגרתי כפי שנדון בהמשך, אובדן ההכנסה משפיע מיד על התזונה של התלויים בה.

מצבן של הנשים החמיר בין השאר בשל האמרת המחירים, בה נדון כעת.

36 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, הכנסות של בני 15 ומעלה – נתונים מסקר הוצאות משק הבית 2021, טבלה 9 בעמ' 90. ההכנסה הממוצעת בענף שירותי האירוח והאוכל עמדה על 6,488 ש"ח, והיתה הנמוכה בלוח.

מחירים

באופן מעניין, עיקר האמירות של המרואיינות לגבי גובה המחירים חברו לדיון במלחמה, כלומר הן קשרו בין המלחמה לבין העלייה ביוקר המחיה, כמו בציטוט הבא:

"עכשיו בגלל המלחמה המחירים מאוד יקרים, אני מכינה להם מאכלים שהמחיר שלהם לא יקר" (ואדי אלנעם, 28, נ+3)

לתפיסת המרואיינות אם כן, המלחמה גזרה קיצוב וקיצוץ בשל האמרת יוקר המחיה, דבר שהשפיע בעיקר על המגוון של המזון:

"הייתי משתמשת ב[תנור] בחודש רמדאן, אך מתחילת המלחמה לא השתמשתי בו. אנחנו קונים רק את הדברים הבסיסיים והחשובים כי המצב הכלכלי שלנו קשה." (רחמה, 40, נ+7)

"המחיר של האוכל עלה. אז אנחנו נאלצים לא להגזים. למשל, עגבניות שהמחיר שלהם כעשרים שקלים לקילו. קילו אחד לא יספיק למשפחה שלי ליום אחד." (אל זרנוג, 37, נ+5)

מהדברים עולה כי עיקר הקיצוץ שנעשה בעקבות האמרת המחיר הוא במגוון המזון, בדגש על מוצרים טריים כמו ירקות ומוצרי בשר. מכך עולה כי יתכן שלא משתרר רעב, אך השלכות של המצב הנוכחי יפגעו בביטחון התזונתי ויתבטאו בבעיות בריאותיות בטווח הארוך, למשל סוכרת סוג 2.³⁷

כמכלול, העדויות מלמדות כי בכפרים שרר אי ביטחון תזונתי חמור ביותר בעקבות המלחמה, שהתבטא בעיקר בויתור על מגוון מזון, ובפרט על מזון טרי הכולל ירקות ופירות. בתחילת המלחמה, המגבלה העיקרית על המגוון נבעה מהקושי לצאת מהכפרים בשל האיום הביטחוני. ככל שחלף הזמן, האיום על הביטחון התזונתי נבע יותר מאבדן הכנסה ארוך טווח, ומהאמרת המחירים שאפיינה את השוק הישראלי עוד טרם המלחמה.

37 ראו להפניות בהערות 17 ו-18 ברקע לעיל.

2. כיול מחדש למושגי הכפרים - על תנאי הבסיס והדיווח על ביטחון תזונתי

בתחילת הדרך של המחקר הנוכחי עלתה האפשרות להעביר שאלונים מקובלים בנושא ביטחון תזונתי בקרב אוכלוסיית הכפרים, מהטעם שהמוסדות הרשמיים כלל לא דוגמים אותה.³⁸ עד מהרה הבנו כי אין באפשרותנו לשמש תחליף לסוקרי המדינה, ולכן אחד מכיווני המחקר נגע לסוגיות של הערכה ומדידה של ביטחון תזונתי בכפרים. ממצאים אלו מסוכמים בפרק זה.

דיון בביטחון תזונתי בכפרים הבלתי-מוכרים דורש קודם כל 'כיול' מחדש של המדדים ושל השאלות לאוכלוסייה המדוברת. הטעמים לכך רבים, חלקם ייסקרו כאן, והעדות להם כבר בציטוט המופיע בכותר הראשי לדוח, שהוא חלק מהציטוט המרתק הבא:

"אה, המצב הכלכלי שלנו לא טוב. אבל אנחנו, הבדואים, הכבוד שלנו מעל הכל ותודה לאל אנחנו חיים, אבל אם את שואלת אם הכל זמין זה קשה, אנחנו לא קונים דברים בגלל המחיר שלהם, אנחנו אוכלים ממה שיש ותודה לאל אנחנו מסתפקים במועט תמיד. אנחנו גרים באזור מדברי, שום דבר לא גדל אצלנו, האדמה לא אדמת חקלאות. האדמה פה מלוחה והורגת את הצמחים, ידוע שהאזור הזה לא לחקלאות. אני אומרת לך אנחנו בדואים ככה, למשל אין לנו גז, אנחנו מביאים קמח ועושים לחם. ואם הכל נגמר ונשאר לנו שמן זית, אנחנו בדואים, אנחנו אוכלים שמן זית, לא אומרים שאין לנו אוכל. אנחנו מסתדרים, יש לנו כבוד, לא אומרים שאנחנו רעבים. אנחנו רעבים ולא אומרים לאף אחד."
(עבדה, 52, נ[2] + ילדים בוגרים)

הדוברת מדגישה מספר היבטים בהם נתעמק בעמודים הבאים.

38 לסקירת שיטות המדידה המקובלות בעולם ראו: שרביט ז.א., מאי 2024. [אי-ביטחון תזונתי במדינות מפותחות בעולם – מאפיינים מענים ואתגרים - סקירה בין-לאומית](#), ירושלים: מכון ברוקדייל, עמ' 7-8. למדד בו השתמש ביטוח לאומי בדוח העוני האחרון, ראו: קסיר (קלינר) נ., ואח': [שם](#), עמ' 15. כזכור, תושבי.ות הכפרים הבלתי-מוכרים אינם נסקרים.ות.

פער בין הדיווח למצב הביטחון התזונתי

ראשית, הדוברת מצביעה על פער ניכר בין הדיווח למציאות בפועל, בין הדיבור על אי ביטחון תזונתי שאין לו לגיטימציה, לבין העובדה שבפועל ישנו מחסור של אוכל בבית. פער זה – עליו היא חוזרת מספר פעמים בניסוחים שונים – קשור ישירות לקושי בדיווח עצמי כמותי בקרב תושבי הכפרים. למרות התיאור הקשה בציטוט לעיל, ובחלקים אחרים בראיון, בדיווח העצמי למידת הביטחון התזונתי שהתבקשה לעשות בין 1 [נמוך] ל-10 [גבוה], היא ציינה 4, אף שבהמשך אמרה שבהשוואה לכפר מצבה גרוע ושאם הייתה מוצעת לה עזרה הייתה נענית לה.

באופן כללי, בכל הראיונות לא הייתה מרואיינת אחת שדירגה את מצבה פחות מ-3 בעוד כלפי מעלה היתה שדירגה 9. הדבר מלמד כי בדיווח מספרי ההערכה תהיה חיובית יחסית, קרובה לאמצע, גם כאשר המצב קשה ביותר. הבושה להודות במצב המשפחה הגרעינית, גם בפני המשפחה המורחבת, מתבטאת היטב בדבריה של המרואיינת הבאה:³⁹

"את יודעת אם אני מבקשת כסף [מהמשפחה שלי] אני מתביישת כי כולם יהיו מודעים למצב שלי. אני מרגישה שזה קשה לי אז אני תמיד אומרת להם שהכל טוב אצלי."

בסיום הריאיון, כאשר התבקשה לתת ציון מספרי למצבה, היא אמרה כך:

"לא 10 10. את יודעת אף אחד לא אכפת לו ממני והם אומרים לי תהיי סבלנית ותחזיקי, הוא [הבעל] קרוב משפחה... וכל אחד חי בקשיים שלו. לא תמיד יש לי את הכל כי בגלל... יש חוסר, לא 10. אני אגיד לך יש הרבה דברים שבא לי להביא לא רק תזונה."

בתום הדברים הקשים שהמרואיינת מתארת לגבי מצב המשפחה – היא מסכימה רק לומר שהמצב אינו '10'. ניכר כי תשובה מספרית היא הודאה במצב שהבושה אינה מאפשרת, בעוד המלל בהחלט כן.

39 בושה אופיינית לקשיי המדידה של אי-ביטחון תזונתי, כמו גם מרכיבי רווחה אחרים, בין השאר מכיוון שנובעת מהקשר תרבותי והיסטורי ספציפי המקשה על השוואה תקפה. ראו למשל: Mitchell, E., & Vincent, E., 2021. The shame of welfare? Lived experiences of welfare and culturally inflected experiences of shame. *Emotion, Space and Society*, 41, 100847.

נקודת הייחוס

מהציטוט בפתיח הפרק עולה ערך, או לכל הפחות פרקטיקה נורמטיבית, של הסתפקות במועט. קרי, המחסור נשפט מנקודת ייחוס שונה מזו של רוב האנשים במדינת ישראל, כולל זו של בדואים. ות ממקומות אחרים בנגב. הבתים קטנים על יושביהם, המים במשורה וגם החשמל; לא פעם המדבר הוא השכונה והסביבה המיידית. כך למשל מתארת זאת מי שיחסית חיה ברווחה:

"יש לי מטבח קטן שמספיק לנו. הבית שלנו מחולק לשני חלקים, אחד לחמותי ואחד לי. יש לנו חדר קטן בו אנחנו נפגשים (כמו סלון), אני ובעלי יש לנו חדר בנפרד וילדינו החמישה כולם באותו חדר. אנחנו מנסים לקבל את המצב ולהתמודד עמו ולהתגבר עליו." (אל זרנוג, 37, נ+5)

כתבנו רווחה יחסית, כי בבתים רבים הסלון הוא גם חדר השינה של הילדים.ות:

"יש לי שני חדרים בבית. יש לי חדר שינה, חדר שבו אנחנו יושבים וצופים בטלוויזיה, בו יש מזרן רצפה, יש לי חדר שירותים והמטבח כל השטח שלו יוצא כמו השטח הזה... [כ-6 מטר רבוע], זהו. זה המטבח שלי. (קטן) מאוד מאוד. יש לי במטבח כירת בישול, יש לי ארון קטן במטבח, יש לי מקרר, זהו. זה מה שנמצא" (ואדי אלנעם, 33, נ[2]+4)

כמו שניכר מהציטוט, יש מטבח מאובזר חלקית, ללא אביזרים תומכים ומקובלים, הצורכים חשמל רב – מיקרוגל, טוסטרים, תנורי אפייה וכמובן מדיח כלים. ברוב הראיונות דווחו הפסקות באספקת החשמל המבוסס על קולטי שמש, נושא שעמדנו עליו גם בדוח הקודם:⁴⁰

"אני משתמשת בכירת גז לא חשמל. החשמל מאוד חלש. יש לנו קולטי שמש אבל לא מספיק להפעיל כיריים, אפילו קומקום לא עובד מרוב שהוא חלש." (עוג'אן, 34, נ+5)

40 חסאן אבו-כף ש., ובר-און ממן ש., שם.

החיים תחת קיצוב אינם זרים כמעט לאף אחת מהמרואיינות:

"בחורף אנחנו נתקלים בבעיות עם החשמל, לכן אנחנו משתמשים בדברים יבשים כמו אורז, פסטה ועדשים. כן יש לנו מקרר, אבל בקיץ אנחנו משתמשים בו יותר." (רחמה, 40, נ+7)

החיים בהקצבה, בשגרת חרום, בה אפילו מצרכי בסיס מאוימים תמיד, בולטת במיוחד ביחס למים, שקיימים אך במשורה בחלק מהכפרים:

"המים הם בעיה מאוד מאוד קשה. לפני תקופה נשארנו שלושה חודשים בלי מים. אנחנו לוקחים מלקיה והייתה בעיה עם הצינור. הייתה תקופה שקנינו מים לשתייה. ואני מעבירה מים מהמשפחה שלי לבית שלי. למשפחה שלי תמיד יש מים. הבעיה אני קצת רחוקה לא מגיע אלי. הייתה חולשה במים. הייתי באה לקחת מים כי נגמרו לי המכלים..." (עוג'אן, 34, נ+5)

"המים אצלנו נקטעים הרבה. אנחנו שמנו מיכל מים מעל הבית, לא תמיד יש מים. המים חלשים אולי בגלל שאנחנו על גבעה." (עוג'אן, 32, נ+2)

הציטוטים האחרונים מלמדים כי איכותו של חיבור המים משתנה אף בתוך אותו כפר, ותלוי בין השאר במיקום בתוכו.

החיים בצנעה ובהישענות על מצרכי יסוד זמינים מהטבע, מתוארים בחלק מהראיונות כמסורת בדואית, ואף בריאה. כך למשל התיאור הבא לגבי מאכל החוביזה, שחזר בחלק מהראיונות:

"כשיוצאים לטייל אם מצאנו חוביזה בדרך אז ניקח ממנה. חוביזה מאכל בריא. [אני מתגעגעת] לא רק לאוכל, אלא גם לחיים והימים שיותר טובים מאשר היום. מאכלים לא בריאים, מחלות סוכרת ועוד – זה מה שנותן לנו להתגעגע לאיך שהיינו חיים פעם. למרות שהאוכל היה פשוט אבל כל כך בריא, ופחות מחלות בגלל האוכל הבריא." (רחמה, 40, נ+7)

אם כן, תנאיי החיים בכפר בלתי-מוכר הם בהגדרה מתחת לרמת החיים במדינה מפותחת, ואף מתפתחת. הבתים – אם ניתן לקרוא להם כך – קטנים מאוד ודלים

באבזור, אין תשתיות בסיסיות מסודרות של חשמל ומים, השגת מצרכי יסוד מחייבת מאבק יומיומי, ובתים רבים יודעים מחסור. בתוך הפשטות הזו, ביטחון תזונתי הוא עניין של הבניה ונקודת מבט, הדורשות כיוול מחדש להגדרה המקומית.⁴¹ כמו שנאמר בציטוט הפותח, בתשובה לשאלה המקובלת בשאלוני ביטחון תזונתי 'האם החסרת ארוחה בשבועיים האחרונים' כנראה שהתשובה תהיה לא. פשוט כי גם שמן זית בפיתה דלה הם ארוחה, ואף פחות מכך.

41 ראו למשל מחקר שעושה שימוש במתודה איכותנית כחלופה למדדים סטטיסטיים לבחינה של התמודדות האוכלוסייה הבדואית עם מחלת הסוכרת: Maor, M., Ataika, M., Shvartzman, P., & Lavie Ajayi, M. 2021. "I Had to Rediscover Our Healthy Food": An Indigenous Perspective on Coping with Type 2 Diabetes Mellitus. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19 (1): 159-174.

3. שונות בתוך הבית: חלוקת העבודה בקשר לביטחון תזונתי

אחת ממטרות המחקר השנה הייתה כאמור לרדת לעומקם של התפקידים המגדריים במשק הבית ביחס לביטחון תזונתי.⁴² למרות שלא יכולנו לבחון זאת מנקודת מבטם של גברים כפי שהסברנו בפרק השיטה, חלק זה מציג מספר תובנות שעלו מהנשים שרואיינו.

הגדרת משק הבית

בבואנו לבחון את נושא הביטחון התזונתי בכפרים הבלתי מוכרים, עולה מהראיונות כי ראשית יש להבין שמשק הבית בכפרים חורג מהגדרתה של המשפחה הגרעינית המקובלת. בחלק מהמשפחות חיים תחת קורת גג אחת יותר מאשר זוג עם ילדיו. הדוגמאות מגוונות, כך שלא פעם התלויים ממשפחת הבעל יתגוררו יחד עם המשפחה הגרעינית. כך למשל במקרה הבא, המסופר בחיך – על הקושי להציב גבולות לילדיה בענייני תזונה:

"אבל הבעיה שאני והסבתא בבית... אם אני לא מביאה סבתא שלהם מביאה... הילדים שלי רוב הזמן שם. למשל אם הילד שלי מבקש ממני לעשות לו צ'יפס ואני אמרתי לו "לא" הוא הולך לסבתא שלו והיא עושה לו. אף פעם לא אומרת לו לא. לפני זמן עשינו "מקלובה". הבת שלי אמרה שהיא רוצה "פת" של עדשים. באתי אחרי שסיימתי בישול מצאתי את סבתא שלה עושה להם עדשים. רוב הזמן אני מבשלת בבית. אני מבשלת וחמותי עושה לחם – זה התוכנית שלנו ברמדאן. אני שואלת אותם והם אומרים לי מה לבשל. אני שואלת את חמי ושואלת את בעלי וגם את הילדים. אני מנסה לעשות סוג אחד [לכולם]" (עוג'אן, 34, נ+5)

באופן סמלי, הקושי להציב גבולות תזונתיים לילדים כאשר הסבתא בסביבה המיידית, מלמד על גבול גמיש של משק הבית. הציטוט גם מלמד כי הנשים הבוגרות במשק הבית מחלקות ביניהן את העבודה בו. כך עולה גם בדוגמה הבאה

Tantoh, H. B., McKay, T. T., Donkor, F. E., & Simatele, M. D., 2021. Gender roles, implications for water, land, and food security in a changing climate: a systematic review. *Frontiers in Sustainable Food Systems*, 5, 707835

"לפעמים חמותי כשהיא מכינה משהו לבעלה כי הוא צם כל שני וחמישי, היא שולחת לי חזה עוף עם מרק ואני מכינה לעצמי מה שאני רוצה. ולפעמים גם אני מכינה אוכל לדוד שלי ואנחנו אוכלים יחד. אפשר לומר שאנחנו בבית אחד." (עוג'אן, 30, נ+3)

לעיתים בנוסף להורי הבעל, מדובר גם בבעלי.ות מוגבלות ממשפחתו:

"אני אישה שנייה חמותי גם גרה אצלי. יש לי גם דודה שגרה אצלי – אחותו של בעלי גם שהשכל שלה קצת..." (זרנוג, 33, נ[2]+4)

הגדרה גמישה זו של משק הבית משפיעה עמוקות על כמות העבודה הקשורה בתזונה וחלוקתה בתוכו, ואל אלו נפנה כעת.

תפקידים מגדריים

יחסי המגדר בתוך הבית בכפרים הבלתי-מוכרים מבוססים – באופן כללי – על סדר פטריארכלי שמרני ביותר.⁴³ אך ההסדר הפטריארכלי השמרני אינו חסין לסביבתו, ולכן גם בכפרים המסוגרים ניכרת מודרניזציה על השינוי הנגזר ביחסי מגדר. אבל נתחיל דווקא בנורמה המקובלת בחלק הארי של המקרים לפי דברי המרואיינות.

באופן עקרוני הסדר הפטריארכלי מכפיף את שני המינים לתפקידים ברורים ומוחלטים. הגבר אחראי לפרנסה; האישה אמונה על הסדר הביתי – תחזוקת הבית וטיפול בבני המשפחה, כולל תזונה. חלוקה זו כוללת את כל ההיבטים בסדר של הספירה הפרטית, כפי שמציינת בפסקנות מרואיינת: "אני עושה את הכל. הגבר לא עוזר." (זערורה, 34, נ+7). אחרות מנמקות:

"הגבר הבדואי לא גדל והתחנך לעזור בבית. הוא מרגיש שדבר כזה מעליב את גבריותו." (רחמה, 40, נ+7)

43 למשל – אבורביעה-קווידר, ס, 2006. מתמודדות מתוך שוליות: שלושה דורות של נשים בדואיות בנגב. בתוך: נשים בדרום: מרחב, פריפריה, מיגדר. בעריכת ה. דהאן-כלב, נ. ינאי ונ. ברקוביץ. שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל, הציונות ומורשת בן-גוריון, עמ' 86-108.

אמירות חד משמעיות אלו על ההסדר החברתי, מלמדות על תפקיד מוחלט, בו האישה היא אמתו של הבית, אך גם מלכתו:

"אני מבשלת רוב הזמן. [בעלך עוזר לך?] לא. אין מצב. [צחוק]. אני הדמות המרכזית במשפחה." (רחמה, 35, נ[2]+3)

מנגד לתפקידה המובן מאליו של האישה, עומד תפקיד חד-משמעי של הגבר, מנקודת המבט של הנשים. יש לציין כי תפקידו נתון תחת דחק לא פחות מאשר תפקידה של האישה, זאת לאור קשיי הפרנסה בכפרים, אך מהטעם שלא ראינו לבסוף גברים, הדברים מובאים מנקודת המבט של הנשים. במקרה זה, על גבר אשר איננו ממלא את תפקידו כנדרש:

"חלאס בואי נגיד עייפות מהחיים. יש לי שישה ילדים. ואללה לפעמים מהעבודה שבבית אני לא מספיקה לשבת עם הילדים לעשות איתם שיעורי בית. תראי זה (אחד הילדים) אני לא יושבת איתו בכלל לגבי בית הספר. תראי עכשיו הפעלתי מכונת כביסה וסחטתי בידיים שלי הרבה בגדים ועכשיו יש עוד. ולפעמים הגב שלי כואב לי מהעבודה בבית. הכל עליי כל האחריות הילדים הכל. אם היה אבא ישתתף ירגיש ... כלום. האבא פעם ב- שהוא מביא משהו פעם ב- שהוא נותן כסף לילדים. אני שנותנת להם. פעם ב- שזה קורה. הוא לא בא לבית. למשל הוא יצא הבוקר הוא לא חוזר לפני 2-3 בבוקר היום שאחרי לפעמים ב-5. לפעמים אני חשה את האחריות לבד וקשה ללכת באוטובוס. שני אוטובוסים בהלוך ובחזור גם שני אוטובוסים. אתמול לקחתי אותו למרפאה [מקצועית], איך הלכנו למרפאה אתמול? (פונה לילד שלה) ילד המרואינית: באוטובוס. מרואינית: ואיך חזרנו? ילד המרואינית: באוטובוס. לקחתי אוטובוס בהלוך ובחזרה. יצאתי לתחנה מרכזית [בבאר שבע] ירדתי שם בדואר לקחתי אוטובוס לשגב שלום ומשם אותו דבר בחזרה משם אוטובוס של שגב לתחנה מרכזית... שני אוטובוסים בהלוך ושני אוטובוסים בחזור. ארבעה אוטובוסים כדי לקחת את הילד למרפאה בשגב שלום. אז אחריות אין אבא מה אני אעשה. ואת יודעת גם פה אסור לנשים לנהוג. רק שתי נשים בכפר נוהגות. אסור! למרות שניסיתי אבל... ותראי כאשר אני לוקחת ארבע קווים כדי לקחת את הילד, אתמול לקחתי אותו בבוקר.. לא שלחתי את הילדים לבית הספר ולקחתי אותו למרפאה בשגב שלום"

הציטוט כולל היבטים רבים, ובולטים בו התפקידים המצופים מגבר בכפר – לפרנס ולהסיע. העובדה שהאם נאלצת לשאת גם בתפקידים אלו גורמת קושי לעמוד במשא. במקרה זה, הבעל איננו נורמטיבי, ודווקא כיוצא מן הכלל הוא מעיד על הכלל. בהקשר של ביטחון תזונתי עיקר תפקיד הגבר הוא פרנסה לקניית מזון, וניוד המזון ו/או המשפחה לקנייה. כמו שנטען לגבי רישיון לעיל, כך גם לגבי עבודה – לצד התנאים המבניים המרובים שמגבילים את יכולתן של הנשים להשתלב בשוק העבודה, רוב הנשים אינן עובדות גם מטעמי שמרנות:

"אני נשאת בבית. לרוב הנשים לא עובדות... קשה לנו לעבוד או שהגבר לא נותן לנו לעבוד... דברים כאלה. אני מבשלת, אני מחזיקה את המטבח [לשאלה על בעלה] – לא... בעלי יעזור לי? הוא אוכל ממה שיש ואומר ברוך השם. תמיד אומר לנו שנגיד ברוך השם." (33, נ[2]+4)

מהראיונות עולה כי במשפחות רבות נוצר מחסור בשל קשיי הפרנסה של הגבר – בין אם בשל חוסר נורמטיביות כמו בציטוט קודם, ובין אם בשל מגבלה:

"בעלי, מסכן, משלם אבל לא תמיד, הוא נכה והמצב שלנו קשה, אנחנו מוציאים על הבית הכל מהקצבה שלו. תודה לאל." (עבודה, 52, נ[2]+ ילדים בוגרים)

את ההבדל בין משקי הבית מסכמת מרואיינת שבעלה מפרנס כמצופה:
"כל עוד שהגבר עובד... [הוא] מביא לך את הכל." (עוג'אן, 30, נ+3)

לאור התפקיד המצופה מאב משק הבית, הרי שבמקרה של מחסור – ויש רבים כאלו – האשמה לגביו נופלת על הגבר:

"לבעלי יש שלוש נשים, הוא לא מישהו שאני יכולה לסמוך עליו בכלל, לפעמים הוא כאן לפעמים לא"

לכן – ויש לקחת זאת בחשבון למחקר המשך – הודאה במצב של אי ביטחון תזונתי בשל מחסור כלכלי איננה אפשרית מבחינתו של הגבר, כי היא נתפסת כהודאה באי-תפקודו:

"זאת המחשבה שלי אני לדעתי חיה במצוקה. הגבר לא יחשוב כמוני. הוא מסתכל על הצד... על הצד החיובי. אני רוצה לדבר האמת. רוצה לדבר מה שיש בלב שלי... אני רוצה לספר את הסבל שלי, אני האמת מרגישה שאני חיה בסבל. לא רק אני, רוב הנשים חיות בסבל."

דברים אלו מלמדים על כך שלסדר הפטריארכלי השלכות גם על הגברים הבדואים תושבי הכפרים הבלתי מוכרים. בהיותם גברים המשתייכים לקבוצה שולית ביותר, ההשלכות של חלוקת העבודה המגדרית מושתות עליהם בצורה ניכרת, כפי שעולה מדבריהן של המרואיינות. **גברים אלו, האחראים לפרנסת המשפחה, נתקלים במגבלות חברתיות ותעסוקתיות משמעותיות.**⁴⁴

נדמה כי האישה היא גם הקורבן הראשון לאי ביטחון תזונתי, ומספר לא מבוטל מבין המרואיינות סיפרו כי חסכו מפיהן אוכל כדי שיהיה לשאר בני הבית, בדגש על ילדיהן.

"כשאנשים מביאים משהו, אני משאירה את האוכל להם ולא אוכלת. צלחת קישואים או משהו מבושל, אני נותנת להם ולא אוכלת" (חשם זנה, 44, נ[2]+ 4 בוגרים)

"האמת למשל כשאני קונה לילדים שלי דבר בריא אני הייתי קונה ארבעה דברים עכשיו אני קונה שלושה, אני לא קונה לעצמי. אתמול זה קרה לי כשקניתי לילדים שלי ולא קניתי לעצמי. אני אומרת לך המצב הכלכלי קשה מאוד" (רחמה, 35, נ[2]+ 3).

לעיתים התיאור הוא לגבי מותרות בלבד, מטעמי כמות:

"כשאני מכינה להם פיצה ביתית אני לא אוכל הרבה. כי את יודעת הילדים אוהבים לאכול פיצה אז אני מוותרת ולא אוכלת כדי שהם יאכלו". (ואדי אלנעם, 28, נ+3)

לעומת מקרים אלו, המתאפיינים בשמירה על הנורמה הפטריארכלית, יש משפחות בהן דווח על תפקיד אקטיבי יותר של אב המשפחה במשק הבית, כמו למשל

44 קוליק, ל. 2023. גורמי לחץ במערכת עבודה-משפחה ומצוקה נפשית: ניתוח משווה לפי מגזר ולפי מגדר. ביטחון סוציאלי 120: 131-162.

אחריות על הקניות:

"אני סומכת עליו הוא מביא כל דבר. אני גם מרגישה שהוא יותר טוב ממני בדבר הזה אני לפעמים קונה דברים שלא צריכים ולפעמים דברים חסרים אבל הוא מביא רק את מה שצריך כמו ירקות פירות ובשרים. לפעמים אני מביאה סתם דברים כמו ממתקים." (עוג'אן, 34, נ+5)

או אחריות על הגידול החקלאי לצורכי מאכל, דבר שבדרך כלל לא נעשה על ידם:

"בעלי יותר טוב ממני בגינון, הוא מבין בדברים כאלה, הוא מגדל למשל תפוחי אדמה, ענבים, תאנים, זיתים. [אנחנו אוכלים] מהזיתים, הענבים והתאנים זאת שנה ראשונה שאנחנו שותלים." (עוג'אן, 30, נ+3)

ובמקרה אחד מבין הראיונות כולם, בן הזוג מתואר כעוזר במגוון תחומים, 'אפילו' במטבח:

"האמת בעלי הוא העושה קניות לבית, לא אני. הוא הולך וקונה את הכל. לפעמים אני הולכת עמו אבל לא תמיד. ואללה אני מבשלת לבד, אבל כשאני עייפה בעלי עוזר לי. הוא מכין דברים פשוטים כמו צ'יפס או ביצים כי אני לא יכולה" (עוג'אן, 32, נ+2)

ניכר ממיעוט האזכור של עזרה בתפקידי משק הבית, כי עיקר הנטל הוא על האישה. הציטוט הבא מבהיר כי בנוסף לתפקיד המגדרי המסורתי הנובע מהסדר הפטריארכלי – שהוא המובן מאליו בכפרים, בחלק מהמקומות והמשפחות האישה נושאת בו לצד עבודה שכירה או השכלה גבוהה. העבודה השכירה – חשוב להבהיר – נתפסת כתוספת ואינה מבטלת את תפקידיה המסורתיים של האישה:

"בעבר הגבר היה עובד ומביא את האוכל והאישה רק מכינה את האוכל, היום לא. וזה תלוי בעבודה שלהם. למשל אני עושה קניות ומבשלת ביחד. התפקיד שלי כאישה שונה מתפקיד האישה בעבר." (אל זרנוג, 26, נ+1, עובדת כשכירה)

ההבדלים הבולטים בתפקידי הבית לפי מגדר, מועברים הלאה בחונכות בין-דורית, אליה נפנה כעת.

חונכות מגדרית בין-דורית

במקרים רבים דווח כי עם התבגרות הילדים, הן נשאים בתפקידי ההורים, בהתאמה מגדרית. למשל, הבנים של המרואיינת הבאה, שבעלה הלך לעולמו, אחראים להביא לה מזון באין קצבה:

"הילדים שלי הם קונים לי את המזון. משנה וקצת כבר הפסיקו לי את הקצבה שהייתי לוקחת. היה לי חוב" (זערוה, 54, א+3 בוגרים)

באופן ברור עוד יותר, הבנות מתוארות ככאלה שבהדרגה עוזרות במשק הבית:

"אני והבנות שלי מכינות את האוכל בבית. הן עוזרות לי. אני למשל חותכת ואומרת להן מה לעשות או לסדר. יש שינוי גדול. הייתי כל הזמן אני שמכינה את כל האוכל, כשהן היו קטנות, עכשיו הן גדולות." (אל זרנוג, ללא גיל, נ+בנות בוגרות)

"אני מבשלת בבית רוב הזמן. לפעמים הבנות עוזרות, אבל כשהן בתקופת מבחנים או שצריכות ללמוד לא. אני לא אוהבת להפריע להן. אבל בחופשות כן הן עוזרות לי." (רחמה, 40, נ+7)

תפקידן של הבנות עד בגרותן מוגדר כעזרה, והאם ממשיכה להיות עמוד התמך המרכזי של הבית. נדמה כי מרכיב מרכזי בתפקידה הוא חניכה של הבנות לתפקידן כמנהלות משק הבית בעתיד:

"אני בעלת התפקיד המרכזי, אם בעלי רוצה משהו או הבנות שלי, אני עושה. הבנות עוזרות כשאני מכינה עוגות. לפחות מסדרות החדר שלהן והמיטה שלהן. לפעמים אם אני לחוצה מבקשת מהן לסדר לי את החדר שלי, והן מסדרות דברים קלים רק כדי שיתרגלו לניקיון." (עוג'אן, 30, נ+3)

החניכה מסתיימת עם התבגרותן של הבנות, כך שהן תופסות את תפקיד האם עד לנישואין ויציאה מבית הוריהן:

"אני יוצאת עם אבא שלי וקונה דברים, אבל הוא משלם. ההורים שלי מבוגרים ולא יודעים מה אנחנו צריכים. אני אומרת להם מה חסר. כמו שאומרים, האחות

הגדולה. יש אחת גדולה ממני אבל היא נשואה. אנחנו ארבעה אחים, אבל יש גם אנשים שמגיעים לפגישות משפחתיות בבית, בני דודים שלא משאירים כלום. אני אופה כל יום או יומיים, אוהבים לחם טרי. אתמול אני בישלתי ואחותי אפתה. אמא עוזרת, לא תמיד, היא לא תמיד עוזרת, אבל לפעמים אם אנחנו לא בבית היא מכינה אוכל, אבל בעיקר אנחנו. הייתה לי אחות גדולה ממני לפני שהתחתנה, היא הייתה מבשלת ויודעת איך לבשל, ואז אני למדתי לבשל אחרי שהיא התחתנה." (עבדה, 28, רווקה)

לסיום חלק זה, ניתן לראות כי הגבולות של משק הבית הם גמישים, ולכן הביטחון התזונתי נוגע למספר גדול יותר של נפשות, מעבר למשפחה הגרעינית. מצד אחד, מצב זה מגדיל את כמות העבודה הנדרשת לניהול משק בית, אך מצד שני, הוא מאפשר לעיתים חלוקה של העבודה בין הנשים הבוגרות בבית. מכל מקום, כחלק מהטיפול במשק הבית אשר נתפס כאחריותה הבלעדית של אם המשפחה, היא נושאת בדרך כלל במכלול המהלכים של הפיכת חומרים גולמיים לתזונה, בעוד הגבר מצופה לפרנס באופן בלעדי ולנייד את המשפחה – והמזון – אל הכפר. הנשים היוצאות אל שוק העבודה או לימודים – מיעוט קטן בין המרואיינות – עושות זאת בנוסף לתפקידיהן המסורתיים ולא במקומם. כמו-כן, הדור הבא מתחנך בהתאם לתפקידים המגדריים המצופים, כאשר חלק מתפקידיה של האם הוא חינוך הילדות לניהול משק בית, ובפרט הטיפול בתזונה.

מסקנות והמלצות עיקריות למדיניות ומחקר

המחקר הנוכחי נמשך כשנתיים, בין השנים 2022-2024. המחקר החל בסוף משבר הקורונה והושפע בעיקר מהמלחמה בעקבות ה-7.10.23. במבט ראשון, ניתן להסיק מעט מאוד מתקופות כה משבריות לימי שגרה ולמדיניות בתחום הביטחון התזונתי לתושבי ותושבות הכפרים הבלתי-מוכרים בנגב, אוכלוסייה המונה כ-90 אלף איש.ה. יחד עם זאת, נדמה כי יש דווקא תימוכין במחקר לכך שהשגרה בכפרים היא משברית, ולכן החירום הסובב רק מקצין מצב לא שגרתי מלכתחילה. במקום סיכום מובאות להלן המלצות, המתווספות להמלצות שניתנו בדוח הקודם. בדומה לנאמר שם, חשוב לפתוח באמירה הכללית שמצב הביטחון התזונתי בכפרים הבלתי-מוכרים קשור באופן הדוק למעמד ההכרה בהם, ולכן כל פעולה נקודתית בתחום הביטחון התזונתי לא תוכל לפתור את הבעיה העקרונית באופן מלא. אך יחד עם זאת, מהיכרותנו את הסיכוי להסדרה כוללת ואת הקצב שלה, כדאי לפתח מדיניות מותאמת למצב הנוכחי – והלוואי וניפרד ממנה במהרה לטובת תכנית כוללת.

המלצות להמשך מחקר

א. מחקר בנושא אי ביטחון תזונתי בכפרים הוא מאתגר מבחינת הנגישות לאוכלוסייה המקשה על דגימה תקפה. המחקר הנוכחי מעיד כי הקושי בדגימה סטטיסטית הוא רק קצה הקרחון. לכן מומלץ לחשוב על מדד התואם את התרבות וחיי היומיום הקשים בכפרים, ולא להעתיק כלשונם שאלונים מקובלים בתחום. כמו כן, כדאי 'לכייל' את המדדים למושגי הכפרים, על מנת להבין גם את ההבדלים בתוכם וביניהם.

א.1. באופן ספציפי, כדאי להתאים את השאלות באופן מגדרי כדי שלא ייתפסו כפוגעניות – בפרט עבור מעמדו של הגבר כמפרנס המשפחה. נדמה כי הנשים הן לרוב מקור אמין יותר בכל מה שקשור לכמות ומגוון המזון הנצרך, בעוד הגברים הם מקור מהימן לגבי מכלול הפרנסה של משק הבית [מקורות כספיים, מקורות מזון ואתגרי השגתו, ועוד].

ב. מומלץ להמשיך בתיעוד פרקטיקות של האוכלוסייה להתמודדות עם מצבה הקשה, חלקן ארוכות ימים כמו איסוף חומרי גלם מהטבע, ואחרות חדשניות כמו שימוש בחשמל סולארי. לצורך תיעוד שיטתי והמלצות הנובעות ממנו כדאי להרחיב את המחקר בתחום זה.

המלצות עיקריות למדיניות בנושא ביטחון תזונתי

למצבי משבר

א. בהמשך לפרקטיקה שנמצאה במחקר להסתגרות בכפר וקיצוב מזון בעת משבר חיצוני דוגמת הקורונה והמלחמה, מומלץ להעצים בשעות משבר את ההצטיידות המרוכזת במזון ממקורות חיצוניים. על מנת למנוע צמצום מתמשך של מגוון המזון המקומי יש לנייד לכפרים הבלתי-מוכרים בעיקר מזון טרי, בדגש על ירקות, פירות ומוצרים מן החי, ולדאוג לאנרגיה מקומית לשימורם באמצעות גנרטורים או חלופה אחרת. בהמשך לממצאינו בשנה שעברה, חשוב שהאספקה החיצונית תהיה יציבה ומספיקה בהיקפה ומאורגנת מבחינת החלוקה. בהמשך לכך, כדאי לפתח הגדרה של סל מזון מינימלי בתקופת חירום לכלל האזרחים.ות.

ב. האתגרים הכלכליים בכפרים – העוני והקשיים בתעסוקה, הוחמרו בעת המלחמה הן בעקבות אבדן הכנסה והן בשל האמרת מחירים. מומלץ לכן למערכת הרווחה להנגיש עזרה כספית לכפרים במצבי חירום. כמו שהובהר, הכפרים מלכתחילה מצויים בסיכון מוגבר לאב"ת חמור.

לשגרה

ג. התמיכה שניתנת למשקי הבית כדאי שתיקח בחשבון את הגדרתו העצמית של משק הבית ובפרט את הסמוכים על שולחנו בפועל, שלא פעם כוללים אנשים שאינם בני המשפחה הגרעינית. רצוי לערוך מיפוי של הנפשות הניזונות בכל משק בית בפועל, וכדאי לשפות בהתאם את משק הבית מבחינה כספית.

ד. כדאי למקד מאמץ בנגישותן של הנשים לאספקה וטיפול רפואי, דבר שעמדנו עליו גם בדוח הקודם. ניתן לחשוב גם על ניווד החוצה וגם על הרחבת המענים הניידים – הניתנים על ידי קופות החולים בתוך הכפרים. הסופר הנייד שהופעל בראשית המלחמה הוכיח כי מודל כזה אפשרי, אך למיטב ידיעתנו, הוא לא הגיע לכפרים הבלתי-מוכרים.⁴⁵

45 בלר ד., 2023.10.26. הנגב במלחמה: "סופר על גלגלים" יגיע ליישובי גזרת הלחימה, חדשות באר שבע והנגב.

ה. מומלץ להגביר באופן משמעותי את הניסיון לשלב את הנשים בכפרים בתעסוקה יציבה ומתאמת למנהגיהן. היציאה לעבודה חיונית לחילוץ המשפחות מעוני, להבטחת רמת חיים נאותה, לרווחת הנשים ולקידום מעמדן ועצמאותן, ובד-בבד תורמת למשק וחוסכת בהוצאות הממשלתיות על שירותי רווחה. אפשר לחשוב על מודל עבודה היברידי אשר לא יאלץ את הנשים לצאת מהכפר, ודאי לא באופן יומיומי. מודלים כאלו נוסו בעבר בעירות הבדואיות,⁴⁶ ויש מקום להרחיבם גם לכפרים הבלתי-מוכרים, ובכך להגדיל את ביטחונם התזונתי.

ו. בשנה שעברה המלצנו על עבודה עם הילדים והילדות לאורך כל שנות השכלתם. באופן ספציפי, לאור ממצאינו השנה לגבי החונכות המגדרית מומלץ להעצים את העבודה בנושא בשכבות העל יסודי, שבהן נוטלים. את הנערים. את תפקיד פעיל במשק הבית. מומלץ להעשיר את הידע המעשי למניעת תחלואה – כמו ערכים תזונתיים, כמות ומגוון במזון; ולקדם עצמאות משקית, כגון גידול עצמי. מומלץ גם להכשירם. לעבודה במקומות יציבים יחסית, ופחות לתיירות החשופה למשבריות.

ז. ולבסוף, עדיין אין במצבי משבר מנגנון מידי לטיפול בכפרים – שאין להם רשויות מקומיות, ועד שמגיעים לטפל בכפרים הבלתי-מוכרים יכולים לקרות אסונות חלילה. לאור זאת, אנו ממליצות ביתר שאת שוב – יש לכוון פתרון בר-קיימא למצבי משבר, הממגן את הכפרים מפני רעב. לדוגמה אפשר לחשוב על מודל של מחסני חירום אשר יכולים לשמש גם כמסתור לימי מלחמה, כמעין בונקרים; או על מודל שיחבר במצב אקוטי בין הכפרים לבין מחנות הצבא הסמוכים לכל אחד מהם.

לסיום, מדינת ישראל אינה רשאית להתעלם ממצוקתם של כ-90 אלף איש ואישה בקהילה שככל הנראה מהווה את האוכלוסייה הפגיעה ביותר לאי-ביטחון תזונתי מבין אזרחי. ישראל, ועליה לתמוך בהם דרך שגרה, וביתר שאת – בשעת חירום.

46 [השקת מוקד בזק בחורה ממחמת למסגד, מרכז ריאן חורה \(youtube.com\)](https://www.youtube.com/watch?v=...)

מרכז אדוה

